

OSMANLI ŞEHİRLERİNDE VAKIFLAR VE KÜLTÜREL HAYAT: SELANİK VE SOFYA*

Mehmet TUĞRUL** - Mehmet BULUT***

ÖZ

Balkanlar, Osmanlıların Şehir ve medeniyet tasavvurunu uygulamaya koyduğu bölge olmuştur. Osmanlıları bu bölgede kalıcı kılan en önemli saik ise vakıf kurumu olmuştur. Kökeni çok eskilere dayanan vakıf, İslâm medeniyetinin ve Osmanlı Devleti'nin en önemli kurumlarından biri haline gelmiştir. Bu minvalde, Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik yapısını anlamak için vakıf sistemini analiz etmek gerekir. Bu amaçla, Balkanlardan seçilen iki Şehrin mukayeseli bir Şekilde analizi çalışmanın temelini teşkil edecektir. Bu çalışmada, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Yunanistan Makedonya Tarih Arşivi ve Sofya Milli Kütüphane arşivlerinden tespit edilen vakıf belgeleri işığında Selanik ve Sofya Şehirlerinde inşa edilen kültürel alanlara ait vakıf eserlerin ve icra edilen hizmetlerin mukayeseli incelemesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Şehir, Vakıflar, Selanik, Sofya

WAQFS AND CULTURAL LIFE IN OTTOMAN CITIES: THESSALONIKI AND SOFIA

ABSTRACT

The Balkans was the region where the Ottomans put their imagination of city and civilization into practice. The most crucial motive that made the Ottomans permanent in this region was the waqf institution. The waqf, which dates back to

* Bu makale *Balkanlarda Şehir-Vakıf İlişkisine Dair Mukayeseli Bir Örnek: Selanik ve Sofya* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, ORCID: orcid.org/0000-0001-5200-0596, E-posta: mtugrul@ybu.edu.tr

*** Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İktisat Bölümü, İstanbul, ORCID: orcid.org/0000-0001-5903-4721, E-posta: mehmet.bulut@izu.edu.tr



OPEN ACCESS

ancient times, has become one of the most important institutions of the Islamic civilization and the Ottoman Empire. In this respect, it is necessary to analyze the waqf system in order to understand the social and economic structure of the Ottoman Empire. For this purpose, the comparative analysis of two cities selected from the Balkans will form the basis of the study. In this study, in the light of the waqf documents determined from the General Directorate of Foundations, the Greek Macedonian History Archive and the Sofia National Library archives, a comparative analysis of the foundation works and services performed in the cities of Thessaloniki and Sofia will be analyzed.

Keywords: Ottoman, City, Waqfs, Thessaloniki, Sofia

EXTENDED ABSTRACT

In this study, it is the result of a careful selection that the cities of Rumelia, which were almost rebuilt after being conquered by the Ottomans, are the subject of the research, instead of the Anatolian cities that were rebuilt by the Seljuks but were relatively destroyed by the Mongols and revived by the Ottomans. The idea that the cities of Rumelia were shaped by the Ottomans for the first time by following the traces of Islamic civilization and that the typical examples of the Ottoman city originated from that region, has been influential in the selection of the cities of Thessaloniki and Sofia as the subject of the study. Naturally, the cities built by the Ottomans in Rumelia had been not free from the influence of the previous states. Whatever the prominence of Seljuk works had been in Anatolia, perhaps it was the same for the Ottomans in Rumelia. In other words, just as the Seljukian influence was seen in many historical cities of Anatolia, the Ottomans had a significant influence on the reconstruction of the Balkan cities. The fact that the rule of the Ottoman Empire in this geography for approximately 500 years is a characteristic makes sense of that region, which is also called Ottoman Rumelia, obvious for the “Devlet-i Âliyye”. Based on this idea, a detailed examination of the Rumelia cities has great importance for a comprehensive understanding of the Ottoman city and its architecture. In addition to the reasons mentioned above, the demographic diversity of the two cities, their multicultural structures, and their strategic location on commercial and military routes became effective in the preference of Thessaloniki and Sofia cities. The central positions of these two cities in the geography of Rumelia both in the pre-Ottoman period and the Ottoman period were also effective in being determined as the subject of the study. In addition, this study focuses on

identifying the similarities rather than revealing the differences between the two cities, and in this way, it aims to make the basic features of an Ottoman city visible.

Method

In this study, the quantitative and qualitative information found in the archive resources consisting of waqf documents, Şer'iyye registers, land registry books were analyzed, and these analyzes were supported by statistical data and tables, and it was aimed to understand the development of the Ottoman city. The determination of the evolution of these cities made it necessary to investigate the processes related to the historical, economic, and social structure of the cities.

Thessaloniki and Sofia Waqfs in Ottoman Era and Cultural Life

In this section, the qualitative and quantitative data obtained as a result of the study will be subjected to a comparative analysis. In the documents examined on Thessaloniki and Sofia, the wage payments made to the workers and all the amounts allocated to bear the costs of the constructed structures were classified, calculated in terms of coins, and the gram silver equivalents in the relevant period were determined. The gram silver equivalents of the allocation were specified as in Table 6 and their current equivalents were tried to be explained. However, it should be noted that the scarcity of documents, which is among the important limitations of this study, was an important reason for the inadequacy of the data related to the field of education.

According to Figure 1, more than half of the wage payments in Thessaloniki were made in the field of religious services. Considering the waqfs as charitable institutions legitimized by religion, this is an expected outcome. The payments for the administrative-municipal services and the education services came after those of religious services. Employees such as trustees, ministers, clerks, câbi, bevvâb serving in the waqfs have been evaluated in the field of administrative services. Salary payments to family members, on the other hand, remained at very low levels. This situation refutes the view that property or money as one of the biggest criticisms about waqfs, is transferred to family members in order to protect them.

As can be seen, waqfs finance and maintain many social and public goods services and these services increase the social benefit. In addition, waqfs also contribute to the economic life of households in terms of, as can be seen in Table 1.

According to Table 1, employment opportunities were provided to 470 people in total in Thessaloniki. The majority of this employment (316 people) is in the field of religious services. The administrative-municipal

services (145 people) and the education services (59 people) respectively follow. As a family member, only 10 people were paid by waqfs. This is an indication that waqfs transfer funds to family members and relatives represent a very limited area. The annual total amount allocated to wages by waqfs in Thessaloniki corresponds to 1,658,100 coins (370,605.5 g silver = 24,248.3 g gold).

It is seen that wage payments in Thessaloniki were spent on qualified personnel such as professors, imams, and muezzins. It should be also noted that there is no doubt that an employee's salary was beyond what was determined in the study because officials such as imams and mudarris were generally not paid by a single waqf, but by many waqfs. This indicates that the imece procedure was followed in the salary payment of waqf officials.

According to Figure 2, wage/salary payments made in the field of religious services in Sofia came first. This field was followed by the education services and the administrative-municipal services. Wage payments made to family members, on the other hand, constituted an exceptional situation and could not be evaluated. The situation that emerges in this table is that the investment in education services in Sofia is realized at a higher level than in Thessaloniki. In addition, as mentioned above, in the Sofia example, the resources allocated to family members remained at an exceptional rate. In Table 2, wage/salary payments made by waqfs in Sofia are analyzed under five headings.

According to Table 2, employment opportunities were provided to 274 people in total in Sofia. The majority of this employment (115 people) is in the field of religious services. This rate is 109 people in the administrative-municipal services and 41 people in education services. As a family member, only 9 people were paid by waqfs. This indicates the fact that waqfs transfer funds to family members and relatives were restricted with a narrow area. The annual total amount allocated to wage/salary by waqfs in Sofia corresponds to 529,800 akçe (248,275.4gr silver=19,168.7g gold).

It is seen that social and economic life, and thus cultural life, gained vitality in Ottoman cities thanks to the effective organizational ability and flexible structure of waqfs in periods when cash flow was slow and employment opportunities were limited. The construction and maintenance of educational buildings such as schools and madrasas, as well as the establishment of libraries in a period when printing facilities were very limited and expensive, revealed the effectiveness of waqfs in cultural life.

In order to meet the economic, social, and cultural needs of the society, it is seen that the Ottomans effectively used the waqf institution as a third sector besides the public and private sectors in the development and

construction activities of the cities in the Balkans. Considering that the cultural and educational activities in the Ottoman Empire were carried out under the umbrella of mosques, schools, madrasas, lodges-zawiyas, and libraries, the fact that Thessaloniki and Sofia had these institutions is similar in this area as in many other areas. Mosques were not only places of worship, but also served as primary schools, and imams also served as teachers. Mosques, masjids, and lodges are not included in this study. However, considering the fact that there are 94 mosques, 44 masjids, 63 lodges in Thessaloniki and 83 mosques, 44 masjids, and 27 lodges in Sofia give a clue how widespread and effective cultural services were. In addition to mosques, schools and madrasas, which were the main places of educational activities, operated effectively in Thessaloniki and Sofia. Within the scope of this study, 25 schools, 19 madrasahs, and 5 libraries were identified in Thessaloniki, and 25 schools, 14 madrasahs and 2 libraries in Sofia. The number of schools and madrasas was close to each other. This indicates that a large number of people were recruited to the ilmiye class in both cities. One of the most important indicators of the cultural level of a society is its libraries. From this point of view, the libraries found in Thessaloniki and Sofia and the contents of the books on their shelves provide important clues about these two cities. In a period when book prices were very expensive and printing opportunities were very limited, the presence of many books in people's libraries was an indicator of both curiosity and respect for science and wealth. In addition, the similarities of the books in the libraries in Thessaloniki and Sofia show that there was an intense cultural exchange among different cities within the Ottoman State.

As a result, as the third sector, waqfs, by using their sources of income effectively, supported cultural service in Thessaloniki and Sofia and played a significant role in the construction and maintenance of structures such as schools, madrasahs, libraries, mosques, masjids, and lodges, and those who received education there. In fact, it has been effective in meeting many needs of students.

Giriş

Bu çalışmada, Selçukluların imar ettiği ancak Moğollar tarafından nispeten tahrip edildikten sonra Osmanlılar tarafından ihya edilen Anadolu şehirleri yerine, Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra adeta yeniden inşa edilen Rumeli şehirlerinin araştırmaya konu edilmesi özenli bir seçimin sonucudur. İslam medeniyetinin izlerini sürerek Rumeli şehirlerinin ile ilk kez

Osmanlılar tarafından şekillendirildiği ve Osmanlı şehrinin tipik örneklerinin bu bölgeden neşet ettiği düşüncesi, çalışmaya konu edilen Selanik ve Sofya şehirlerinin seçiminde etkili olmuştur. Tabiatıyla Osmanlılar tarafından Rumeli’de inşa edilen şehirler kendisinden önceki devletlerin etkisinden azade değildir. Anadolu’da Selçuklu eserlerinin belirginliği ne düzeydeyse belki de Rumeli’de aynı şey Osmanlılar için söylenebilir. Diğer bir ifadeyle Anadolu’nun birçok kadim şehrinde Selçuklu etkisi görüldüğü gibi Balkan şehirlerinin imar ve inşasında Osmanlıların belirgin etkisi olmuştur. Osmanlı Devleti’nin bu coğrafyada yaklaşık 500 yıl boyunca hüküm sürmesi, Osmanlı Rumeli’si olarak da isimlendirilen bu bölgenin Devlet-i Âliyye için ifade ettiği anlamı aşikâr kılan bir hususiyettir. Bu düşünceden hareketle Rumeli şehirlerinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi, Osmanlı şehir ve mimarisinin kapsamlı bir şekilde anlaşılması için kilit bir önem arz etmektedir. Selanik ve Sofya şehirlerinin tercih edilmesinde yukarıda bahsedilen nedenlerin yanında iki şehrin demografik açıdan çeşitlilik arz etmeleri ve çok kültürlü yapıları, ticarî ve askerî yollar üzerindeki stratejik konumları da etkili olmuştur. Bu iki şehrin Rumeli coğrafyasındaki merkezi konumlarının Osmanlı öncesi dönemden başlayıp Osmanlı döneminde de devam etmesi, çalışmaya konu edilmelerinde etkili olmuştur. Ayrıca bu çalışma iki şehir arasındaki farklılıkları ortaya çıkarmaktan ziyade benzerlikleri tespit etmeye odaklanmakta ve bu yolla da Osmanlı şehrinin temel özelliklerini görünür kılmayı hedeflemektedir.

Şehir tarihi çalışmalarının büyük çoğunluğu tek şehir üzerinden yürütülmektedir. Bununla birlikte özellikle Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde yapılan şehir tarihi çalışmalarında uzun süredir devam eden mukayeseli incelemeler daha kapsamlı sonuçlara ulaşılmasına yol açmıştır. Karşılaştırmalı tarih sayesinde tarihi olaylar ve kurumlar, o devrin şartları tespit edilebilir. Ayrıca karşılaştırmalı tarih yöntemi geliştikçe tarihe perspektif kazandırmış ve yapılan analizlerin gücü artmıştır. Bu yöntem ile farklı şehirler, uygarlıklar, kurumlar, toplumsal hareketler, devrimler, ideolojiler, üretim tarzları gibi birçok konu tarihin konusu olabilir.¹ Bu doğrultuda, iki şehrin mukayeseli çalışılmasına karar verilmiştir. Bu çalışma, adı geçen şehirlerde kurulan vakıfların bu şehirlere etkisini ve vakıflar ile

¹ Kayhan Atik, “Tarih Araştırmalarında Yeni Bir Yöntem: Karşılaştırmalı Tarih”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 16, 2014, s. 272; Gülsüm Tütüncü ve Neslihan Ünal, “Karşılaştırmalı Tarih: Doğuşu, Gelişimi, Metodolojisi ve Türkiye’deki Durumu”, *Al-Farabi International Journal on Social Sciences*, Cilt 3, Sayı 4, 2019, s. 79; Nedim Yalansız, “Karşılaştırmalı Tarih: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 9, 2009, s. 493.

Osmanlı ŐehirleŐmesi arasındaki iliŐkiyi belirginleŐtirecektir. Söz konusu iki Şehir üzerine yapılmıŐ çalışmalar arasında vakıf araŐtırmalarının oldukça sınırlı sayıda olduğu görölmektedir. Yani Osmanlı Rumeli'sinin baŐat Şehirleri arasında yer alan Selanik ve Sofya'nın vakıf perspektifinden analizi henüz tam anlamıyla yapılmamıŐtır. Vakıf medeniyeti² gibi nitelermeleri haiz bir devletin idaresinde yüzyıllar geçiren bu Şehirlerin vakıf kurumunun esas alınarak incelenmesi literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracaktır. Ayrıca Şehirlerin fethinden sonra kurulan vakıfların sayısı ve çeŐitliliđi bu Şehirlerin vakıf kültürü ile yoğrulduğunu ortaya koymaktadır. Bu Şehirlerde yaŐanan deđiŐim sürecinin yakından izlenmesi, vakıfların Şehirleşme ve kültürel hayat üzerindeki rolünün tespit edilmesi açaŐından da gereklidir.

1. Yöntem

Bu çalışmada, vakıf belgeleri, Şer'iyye sicilleri, tapu tahrir defterlerinden oluŐan arşiv kaynaklarında bulunan nicel ve nitel bilgiler analiz edilmiş, bu analizler istatistikî veriler ve tablolarla desteklenerek Osmanlı Şehrinin geliŐiminin anlaşılması amaçlanmıştır. Bu Şehirlerin tekâmülünün tespiti, Şehirlerin tarihi, ekonomik ve sosyal yapısı ile ilgili süreçlerin de araŐtırılmasını gerekli kılmıŐtır. İncelenen arşiv kaynaklarından Osmanlı Şehirlerinin inşasında vakıfların ne denli etkin olduğu, alt ve üst yapı yatırımlarının ne Şekilde gerçekteŐtirildiđi ortaya konulmuştur. Kabul etmek gerekir ki bir Şehri oluŐturan birçok unsur vardır. Bu unsurların bir arada var oluŐları meselesi analize muhtaç bir konudur. Bu var oluŐ sorunu, birçok bilinmezi de beraberinde getirmektedir. Ayrıca bu unsurların tarih boyunca birbirleriyle olan iliŐkilerinin kayda değer olanlarının arşiv belgelerine yansımıŐ olduğu varsayılsa dahi belgelerde yer almayan örneklerin de olabileceği ihtimali ile günümüze ulaŐamayan arşiv belgeleri bu çalışmanın önemli sınırlılıklarından bir tanesidir. Her Őeyden önce bahsi geçen iliŐkilerin karmaŐıklıđı ve konjonktürel seyri, analizlerin önündeki en önemli zorluklardandır. Zikredilen sınırlılıkları aŐmak için bu çalışmada nitel ve nicel analiz yöntemlerine birlikte yer verilmiştir. Ayrıca Şehirlerin oluŐumunu açaıklamak üzere ortaya konulan teorileri de birbirinin ikamesi olarak görmemek gerekir. Bu teorilerin bir kısmı birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Bu araştırma vakıfların Şehirlerin tekâmülündeki ve kültürel hayatındaki rolünü anlamaya yöneliktir.

² Halil İnalıcık, "Vakıf Medeniyeti", *Vakıflar Dergisi Özel Sayısı*, 2019, s. 6-7.

Tarih araştırmalarında istatistiksel yöntemlere son zamanlarda daha fazla yer verilmeye başlanmıştır. İstatistiksel yöntemlerin tarih çalışmalarında kazandığı ivmenin en önemli sebebi istatistik biliminin sosyal bilimler alanına yapmış olduğu katkılardır. Özellikle büyük oranda nitel bilgiden oluşan tarih bilimine nicel bilginin de dâhil edilmesi istatistik ile mümkün olmuştur. Bu nedenle, bu çalışmada istatistikî veriler sadece nicel bilgilerin çalışmanın bütününe değer kattığı yerlerde kullanılmıştır. Bu çalışmanın temel hedefi sadece sayısal veriler vermek değil aynı zamanda bu verilerin sağlıklı bir zeminde yorumlamak olduğu için arşiv kaynaklarından elde edilen sayısal verilerin yorumlanması yapılacak mukayeseler ve çıkarımlar için önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin ömrünün uzun soluklu olması ve geniş bir coğrafyada hüküm sürmesi, hâkimiyeti altında bulunan şehirlerde derin izler bırakmasını sağlamıştır. Modern dönemde meydana gelen yıkıcı şehirleşme ve nüfusun hızla yükselmesi gibi sebepler eski şehir merkezlerini tehdit etse de varlığını korumaya devam eden kadim eserler manzumesi araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Şehir tarihi, sosyal tarih, iktisat tarihi ve müessese tarihi çalışmalarının disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınmasında Annales Ekolü'nün cesaretlendirici ve kurucu rolü vardır.³ Fernand Braudel'in ekole dâhil olması ile birlikte Annales Ekolü'nün tarihe yaklaşım tarzında meydana gelen değişikliklerden bahsetmek yerinde olacaktır. Braudel, Akdeniz ve Maddi Uygarlık ve Kapitalizm başlıklı eserlerinde usulü belirlemiştir. Buna göre, tarih katmanlardan meydana gelen bir yapı olarak tasvir edilmiştir. İlk katta yavaş değişen coğrafi olgular, ikinci katta nispeten daha hızlı değişen sosyal ve ekonomik yapılar ve son katta ise hızlı değişen siyasi, askeri olaylar şeklinde formüle edilmiştir. Bu yaklaşım 'bütüncül tarih' olarak adlandırılmıştır. Braudel'in kavramlarından 'longue durée/long term' ilk katta gerçekleşen çok ağır değişim sürecini tarif etmek için kullanılmıştır.⁴ Bu çalışmada, siyasi, askeri olaylar yerine şehri kuran ana müessese olarak vakıf ve şehrin temellerini oluşturan ikinci katmana ait sosyal ve ekonomik yapılar incelenmiştir.

³ Marc Bloch, *Tarih Savunusu: Veya Tariřçilik Mesleği*, (çev.) A. Bertkay, İletişim Yayınları, İstanbul 2013; Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, (çev.), M. Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2002; Lucien Febvre, *A Geographical Introduction to History*, (ed.) E. G. Paxton, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd. New York Alfred A. Knopf. London 1925; Fernand Braudel, "History and The Social Sciences: The Longue Durée", (çev.) I. Wallerstein, *Review*, Cilt 32, Sayı 2, 2009, s. 16-165.

⁴ Fernand Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar*, (çev.) M. A. Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara 1992; Braudel, "History and The Social Sciences: The Longue Durée", s. 183-186.

Ayrıca bu çalışmada, Annales Ekolü'nün başlattığı ve zamanla gelişen ve çeşitlenen disiplinler arası çalışma usulü tercih edilmiştir. Disiplinler arası yaklaşımın sağlamış olduğu imkânlar ile sayısal verilerin kullanımı bu iki şehrin iktisâdî ve sosyal hayatına dair önemli bulgular sunmuştur. Bu çalışma ile fetihten sonra gayrimüslimlerden Osmanlılara geçen ve Osmanlı zihin yapısı ile yeniden inşa edilmiş iki Osmanlı şehrinin mukayesesi vakıfların şehirlerin gelişimindeki ve kültürel hayatındaki rolü de göz önüne alınarak analiz edilmektedir.

Vakıf çalışmaları metodolojisine dair Yediyıldız'ın formüle ettiği kronolojik ve yatay, coğrafi ve dikey, konu eksenli yaklaşım tarzları vakıf çalışmalarında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.⁵ Bunlardan kronolojik ve yatay yaklaşım tarzı ile Türkiye Selçuklularından itibaren Türkiye tarihi sekiz bölüme ayrılarak Selçuklu, Beylikler, Osmanlı kuruluş, Klasik Osmanlı, XVII. asır, XVIII. asır, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e ve Cumhuriyet dönemi ana başlıkları altında vakıfların serüveninin izlenmesi; coğrafi ve dikey yaklaşım tarzı ile Osmanlı coğrafyasından seçilmiş şehirlerin vakıf belgeleri tespit edilerek, bu belgeler üzerinden vakıfların buldukları şehirlere etkilerini analiz etmek; son olarak konu eksenli yaklaşım tarzı ile Osmanlı külliyeleri üzerine derinlikli çalışmalar yapmak amaçlanmıştır. Yediyıldız, bu yöntemler üzerinden Osmanlı sosyal ve ekonomik sistemini analiz etmeye çalışmıştır.

Bu çalışmada yukarıda ismi geçen üç usulden coğrafi ve dikey usulü tercih edilmiştir. Bu usul ile Balkan coğrafyasında bulunan Selanik ve Sofya şehirleri tercih edilmiş ve bu şehirlerin Osmanlı dönemi boyunca sahip oldukları vakıflar kronolojik olarak baştan sona değerlendirmeye alınmıştır. Böylece, Selanik ve Sofya şehirlerinin klasik dönemde Osmanlı idaresinde vakıflar tarafından tedricen inşa edilmiş süreci ve birer Osmanlı şehrine dönüşümleri belirginleştirilmiştir. Vakıflar sayesinde cami, imâret, hamam, çeşme, tekke, han, bedesten gibi şehir sakinlerinin temel insani ihtiyaçlarını karşılayan şehir kurumlarının yüzyıllar boyunca faaliyetlerine aralıksız devam edebilmelerinin arkasındaki sebeplerin anlaşılabilmesi mümkün olmuştur. Muhakkak bir hizmeti bir defa yapmak ile bir hizmetin istikrarlı ve sürdürülebilir bir şekilde yerine getirmek arasında nitelik farkı vardır.

⁵ Bahaeddin Yediyıldız, *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK Basımevi, Ankara 2003.

Vakfiyelerde belirtilen şartlar çerçevesinde yapılan görevlendirmeler, tamir talimatları ile tahsisatlar, vakıflarca inşa edilen kurumların yüklenmiş oldukları hizmetlerin istikrarına etkileri ortaya konulmuştur.

2. Osmanlı Dönemi Selanik ve Sofya Vakıfları ve Kültürel Hayat

Osmanlı'da eğitimin ilk safhasını teşkil eden mekteplerde Kur'ân-ı Kerîm eğitiminden, hatta, hesaptan tarihe ve coğrafyaya kadar birçok alanda dersler verilirdi. Bu ilk eğitim için genellikle mektep denilen özel mekânlar inşa edilirken bazı yerlerde bu mekânların vazifesini cami, tekkeler de üstlenmiştir. Bu eğitim kurumlarında ders verenlere muallim, hoca, şeyhü'l-kurrâ, imam isimler verilmiştir. Camilerde vazifeli imamların her biri aynı zamanda birer muallimdir. Çalışmanın kapsamını ve hacmini fazlasıyla genişleteceğinden cami, mescit ve tekkeler bu çalışmaya dahil edilmemiştir.⁶ Osmanlı döneminde mekteplerin müfredatlarında zaman içerisinde muhtelif değişiklikler meydana gelmiştir. İlk başlarda Kur'ân-ı Kerîm öğretiminin başlıca amaçlandığı bu kurumlarda zamanla ilmihal, hat, Arapça, Farsça, hesap, tarih ve coğrafya gibi dersler de müfredata girmiştir. Mektebe başlama yaşı 4 ila 7 arasında değişmekteydi. Bu kurumlarda dört yıllık bir eğitimin verildiği bilinmektedir.⁷ Osmanlılarda kuruluşundan işletilmesine mekteplerin bütün masrafları vakıflar tarafından görülmüştür.

Günümüz yüksek öğretimine karşılık gelen medreseler, müderrislerin rahle-i tedrislerinde geçen talebelerin, Osmanlı ulemasına dâhil olma imkânı bulduğu mekânlardır. Bu eğitim kurumları Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan bütün şehirlerde faaliyet göstermiştir. Buralardan mezun olan insanlar, Osmanlı şehirlerinde şeyhülislamlık, kadılık, müderrislik gibi üst düzey vazifeler üstlenmişler ve ülkenin yönetiminde önemli derecede pay sahibi olmuşlardır.

Bir toplumun entelektüel seviyesinin en önemli göstergesi sahip olduğu kütüphaneleri olmuştur. Bu açıdan bakıldığında İslâm toplumlarının tarih boyunca kitaba vermiş olduğu değer ve İslâm şehirlerinde kurulmuş olan kütüphaneler İslâm medeniyetinin bu husustaki hassasiyetini ortaya

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Tuğrul, *Balkanlarda Şehir ve Vakıf İlişkisine Dair Mukayeseli Bir Örnek: Selanik ve Sofya*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020.

⁷ Cahit Baltacı, *Mektep*. TDVİA, 29, 2004, s. 7.

koymaktadır.⁸ Osmanlı döneminde cami, tekke-zâviye, şahıs, medrese, mektep vb. kurumlarda oluşturulan kütüphaneler Osmanlı şehirlerinin entelektüel hayatının birer yansıması olmuştur. Öyle ki şahısların vakfetmiş olduğu kitapların sayısı ve her birinin isimleri cilt sayıları ile birlikte ayrıntılı olarak vakıf belgelerinde kayda geçirilmiştir. Kişisel kütüphanelerin yanında medrese ve tekkelerde de kütüphanelerin olduğu bilinmektedir.

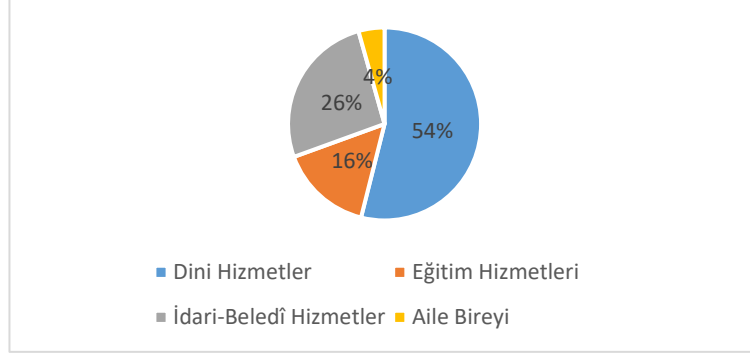
Toplumun her türlü ihtiyacını gidermek üzere tasarlanmış olan ve tamamıyla hayrî amaçlar doğrultusunda tesis edilmiş olan vakıflar, talebe ve hocaların ayrıca sıradan halkın kitap ihtiyacını da karşılamıştır.⁹ Böylece devlet ricâlinin kurmuş olduğu büyük ölçekli kütüphanelerin yanında daha mütevazî kütüphanelerin kurulmasının yolu açılmıştır. Osmanlı dönemi vakfiyeleri incelendiğinde küçük ölçekli kütüphane örneklerinin çokça olduğu görülmektedir.

Bu bölümde, çalışma neticesinde elde edilen nitel ve nicel veriler karşılaştırmalı analize tabi tutulacaktır. Selanik ve Sofya'ya dair incelenen belgelerde müstahdemlere yapılan ücret ödemeleri, inşa edilen yapıların masraflarını gidermeye yönelik tahsis edilen meblağların tümü tasnif edilmiş, akçe cinsinden hesaplanmış ve ilgili dönemdeki gram gümüş karşılıkları tespit edilmiştir. Yapılan tahsisatın gram gümüş karşılıkları Tablo 6'da olduğu gibi tespit edilerek bunların günümüzdeki karşılıkları anlaşılmasına çalışılmıştır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki bu çalışmanın önemli kısıtlılıkları arasında bulunan belge kıtlığı özellikle eğitim alanında elde edilen verilerin yetersiz kalmasında etkili olmuştur.

⁸ Mahmut Gündüz, "İslâm'da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphaneler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 11, 1976, s. 185.

⁹ İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 15.

Şekil 1: Selanik Vakıflarında Ücretlerin Hizmet Alanlarına Dağılımı



Şekil 1'e göre Selanik'te ücret ödemelerinin yarısından fazlası dini hizmetler alanına yapılmıştır. Vakıfların meşruiyetini dinden alan ve hayır amaçlı bir kurum olduğu düşünüldüğünde bu beklenen bir neticedir. Sonrasında sırasıyla idârî-beledî hizmetler ve eğitim hizmetlerine yapılan ücret ödemeleri gelmiştir. Vakıflar bünyesinde hizmet veren müteveli, nâzır, kâtip, câbi, bevvâb gibi müstahdemler idari hizmetler alanında değerlendirilmiştir. Aile bireylerine yapılan ücret ödemeleri ise çok düşük seviyede kalmıştır. Bu da vakıflar ile ilgili en büyük eleştirilerden¹⁰ birisi olan mal yahut paranın korumak üzere aile bireylerine aktarıldığı görüşünün aksi bir durum olduğunu göstermektedir.

Görüldüğü üzere vakıfların finansmanını sağladığı ve devam etmesini tesis ettiği toplumsal ve kamu malı niteliğindeki birçok hizmet bulunmaktadır.¹¹

¹⁰ Timur Kuran, "Orta Doğu'daki Ekonomik Azgelişmişliğin Kurumsal Kökenleri", MEEA Konuşması, İstanbul, 24 Haziran 2010, [https://www.tepav.org.tr/upload/files/haber/1280311456-2.Timur_Kuran_Konusma_Metni.pdf].

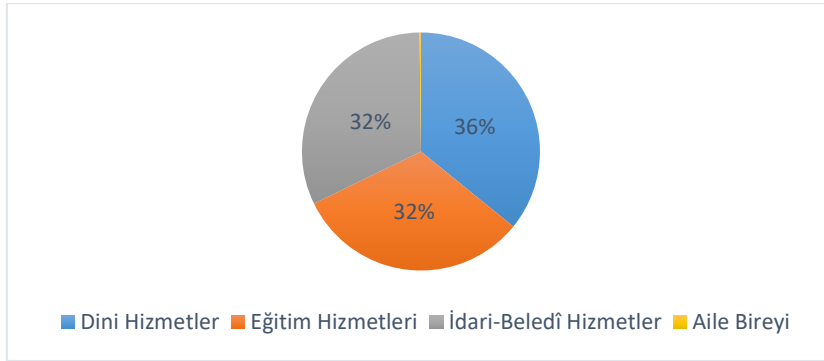
¹¹ Bkz. Cem Korkut ve Mehmet Bulut, "XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Para Vakıfları ve Modern Finans Kurumlarının Karşılaştırılması", *ADAM Akademi*, 7/2, 2017, s. 167-194.

Tablo 1: Selanik'te Vakıfların İstihdam ve Ücretlerin Hizmet Alanlarına Göre Dağılımı

Hizmet Alanı	Dini Hizmetler	Eğitim Hizmetleri	İdari-Beledi Hizmetler	Aile Bireyi
Kişi	316	59	145	10
Yıllık Ücret (Akçe)	934.920	269.280	453.900	75.600
Yıllık Ücret (Gümüş gr)	160.166	15.831	181.141	15.718
Yıllık Ücret (Altın gr)	10.318	987,9	12.010,9	1.050
Birim/Hizmet (Altın gr)	32,6	16,7	82,8	105

Selanik'te toplamda 470 kişiye istihdam imkânı sağlanmıştır. Bu istihdamın büyük çoğunluğu (316 kişi) dinî hizmetler alanındadır. Sonrasında sırayla idârî-beledi hizmetler (145 kişi) ve eğitim hizmetleri (59 kişi) gelmektedir. Aile bireyi olarak ise sadece 10 kişiye ücret ödemesi yapılmıştır. Bu durum vakıfların aile bireyelerine ve yakınlarla kaynak aktardığını iddia eden görüşlerin çok kısıtlı bir alanı ifade ettiğinin göstergesidir. Selanik'te vakıflar tarafından ücretlere ayrılan yıllık toplam miktar 1.658.100 akçedir (370.605,5 gr gümüş=24.248,3 gr altın).

Selanik'te ücret ödemelerinin müderris, imam, müezzin gibi nitelikli insan gücüne sarf edildiği görölmektedir. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki bir müstahdemın maaşı çalışmada tespit edilenin ötesinde olduğundan şüph yoktur. Çünkü imam, müderris gibi görevlilere tek bir vakıftan değil genelde birçok vakıftan ücret tahsis edilmiştir. Bu durum vakıf görevlilerinin maaşlarının ödenmesinde imece usulünün takip edildiğine işaret etmektedir.

Şekil 2. Sofya Vakıflarında Ücretlerin Hizmet Alanlarına Dağılımı

Şekil 2'ye göre Sofya'da dinî hizmetler alanında yapılan ücret ödemeleri ilk sırada yer almıştır. Sonrasında ise sırasıyla eğitim hizmetleri ve idârî-beledî hizmetler gelmiştir. Aile bireylerine yapılan ücret ödemeleri ise istisnâî bir durum teşkil etmiş ve değerlendirmeye girememiştir. Bu tabloda ortaya çıkan durum Sofya'da eğitim hizmetlerine yapılan yatırımın Selanik'e göre daha yüksek seviyede gerçekleştiğidir. Ayrıca yukarıda da belirtildiği üzere Sofya örneğinde de aile bireylerine ayrılan kaynak yine istisnai bir oranda kalmıştır. Tablo 2'de Sofya'da vakıflar tarafından yapılan ücret ödemeleri beş başlıkta incelenmiştir.

Tablo 2: Sofya'da Vakıfların İstihdam ve Ücretlerin Hizmet Alanlarına Göre Dağılımı

Hizmet Alanı	Dini Hizmetler	Eğitim Hizmetleri	İdari-Beledî Hizmetler	Aile Bireyi
Kişi	115	41	109	9
Yıllık Ücret (Akçe)	189.960	169.200	169.632	1.008
Yıllık Ücret (Gümüş gr)	80.756	82.713	84.497	309,4
Yıllık Ücret (Altın gr)	7.084	4.640	7.424	20,7
Birim/Hizmet (Altın gr)	61,6	113,1	68,1	2,3

Sofya'da toplamda 274 kişiye istihdam imkânı sağlanmıştır. Bu istihdamın büyük çoğunluğu (115 kişi) dini hizmetler alanında. Sonrasında sırayla idârî-beledî hizmetler (109 kişi) ve eğitim hizmetleri (41 kişi) gelmektedir. Aile bireyi olarak ise sadece 9 kişiye ücret ödemesi yapılmıştır. Bu durum vakıfların aile bireylerine ve yakınlarına kaynak aktardığını iddia eden görüşlerin çok kısıtlı bir alanı ifade ettiğinin göstergesidir. Sofya'da vakıflar tarafından ücretlere ayrılan yıllık toplam miktar 529.800 akçedir (248.275,4gr gümüş=19.168,7 gr altın).

Nakit akışının yavaş, meslek kollarının ve istihdam olanaklarının kısıtlı olduğu dönemlerde vakıfların etkin organizasyon kabiliyeti ve esnek yapısı sayesinde Osmanlı şehirlerinde sosyal ve ekonomik hayatın dolayısıyla kültürel hayatın canlılık kazandığı görülmektedir. Mektep, medrese gibi eğitim binalarının inşası ve idamesi ayrıca basım imkanlarının çok kısıtlılığı ve pahalı olduğu bir dönemde kütüphanelerin oluşturulması vakıfların kültürel hayattaki etkinliğinin göstergesi olmuştur.

2.1. Selanik Mektepleri

Selanik sahip olduğu çok kültürlü yapı, ticarî olanakları ve sahip olduğu yüksek refah seviyesi sayesinde Osmanlı İmparatorluğunda birçok hususta öncü rol oynamıştır. Bu hususlardan en önemlisi eğitim olmuştur. Selanik'te Müslümanlar ve gayrimüslimler tarafından açılan okullar imparatorluk genelinde örnek teşkil etmiş ve bundan hareketle ülkenin birçok yerinde okullar açılmıştır. Osmanlılarda kuruluşundan idamesine mekteplerin bütün masrafları vakıflar tarafından görülmüştür. Vakıf belgeleri, Evliya Çelebi'nin Seyahatname'si ve Ayverdi'nin tespitlerinden hareketle Selanik'te toplamda 25 mektep tespit edilmiştir. Arşivlerden tespit edilen vakıf belgelerin incelenmesi neticesinde 9 mektebe dair bilgi edinilmiştir. Bunlar, İbrahim Paşa Mektebi, Mehmed Ağa bin Hüseyin Çavuş Mektebi, Hüseyin Çavuş Mektebi, Hacı Ahmed Ağa Mektebi, Küçük Ahmed Ağa Mektebi, Numan Paşa Mektebi, Kayserîzâde Hacı Abdurrahman Ağa ve Hacı Mehmed Ağa Mektebi, Hacı Mehmed bin Derviş ve Hacı Süleyman bin Mehmed Mektebi, Selanik Valisi Seyyid Mustafa Zihni Paşa Mektebi'dir.

1530 tarihinde Maktül İbrahim Paşa tarafından Ayasofya Camii yanında bir sıbyân mektebi inşa edilmiştir.¹² Mektebin hasır, ibrik, testi, bardak, kış günleri için odun vb. ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla da günlük bir akçe tahsis edilmiştir. Mektepte öğrenim gören on beş yetimin Ramazan ve Kurban bayramlarında giydirilmesi için yıllık 1.500 akçe tahsis edilmiştir. Mektepte görevli iki muallime günlük 5'er akçe ve bir halifeye 2 akçe tahsis edilmiştir.¹³

1677 tarihinde Tarakçı Mahallesi'nden Mehmed Ağa ibn Hüseyin Çavuş tarafından Yakub Paşa Camii'nin yakınında inşa edilen Mehmed Ağa bin Hüseyin Çavuş Muallimhânesi'nin muallimi olan imama yevmî 8 akçe, halifesi olan kayyıma yevmî 6 akçe, muallimhânedeki ilim gören, tedris eden ve çevresinde sâkin olan ahaliye her sene yaz aylarında mesirede ziyafet verilmek üzere 1.800 akçe, muallimhânenin muhtelif ihtiyaçları ve tamiratına senede 1.800 akçe tahsis edilmiştir.¹⁴ 1677 tarihinde Tarakçı Mahallesi'nden Mehmed Ağa ibn Hüseyin Çavuş'un babası tarafından Kelemerye Nahiyesi'ne bağlı Sedes Köyü'nde inşa edilen caminin imamına sabah

¹² VGMA, Defter: 581, Sayfa: 76, Sıra: 85 (937/1530).

¹³ Meral Bayrak, "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Selanik ve Kavala ile Diğer Yerlerde Bulunan Hayratı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Cilt 35, 2016, s. 25-27.

¹⁴ VGMA, Defter: 623, Sayfa: 159, Sıra: 170 (1088/1677); VGMA, Defter: 623, Sayfa: 159, Sıra: 170 (1088/1677).

namazından sonra bir Yasin-i şerif tilavet edip sevabını vâkıfın babasının ruhuna hibe etmesi mukabilinde yevmî 3 akçe, yine imama cami yakınında inşa edilen Hüseyin Çavuş Muallimhânesi'nde muallimlik vazifesi mukabilinde yevmî 10 akçe tahsis edilmiştir. Ayrıca muallimhânenin tamir masrafları için senelik 720 akçe, tahsis edilmiştir. Muallimhânedeki ders verenleri teftiş etmek üzere nâzır olarak istihdam edilen Kadim Saray çiftliğinin subaşısına yevmî 10 akçe, 20 talebenin her birine 6 ay boyunca yevmî 2'şer akçeden 40 akçe tahsis edilmiştir.¹⁵

1720 tarihinde İshak Paşa Mahallesi'nden Hacı Ahmed Ağa ibn Mehmed Ağa, mahallesinde bulunan ve kendisi tarafından inşa edilen Hacı Ahmed Ağa Muallimhânesi'nin muallimine yevmî 12 akçe tahsis etmiştir.¹⁶ 1724 tarihinde Ahmed Subaşı Mahallesi'nden Küçük Ahmed Ağa ibn Merhum Mahmud Efendi, Abalı Hacı Mustafa Camii'nin yukarı tarafında kendisi tarafından inşa olunan Küçük Ahmed Ağa Muallimhânesi'nde muallim olana, talebeler ile birlikte üç İhlas, birer muavvezeteyn, Sure-i Bakara ve bir Fâtiha-i şerife tilâvet edip sevabını Çavuşzâde Hüseyin ve vâkıfın ruhuna hibe etmesi mukabilinde yevmî 3 akçe tahsis etmiştir.¹⁷ Selanik'te büyük ölçekli bir vakıf kuran Numan Paşa, biri 1 Cemaziyelâhir 1168/15 Mart 1755 ve diğeri 2 Cemaziyelahir 1168/16 Mart 1755 tarihinde olmak üzere iki adet zeyl yapmıştır. Buna göre, kendisi tarafından inşa edilen Numan Paşa Mektebi'nin muallim-i sıbyânına yevmî 10 akçe tahsis edilmiştir.¹⁸ 1763 tarihinde Hayri Kasım Paşa Mahallesi'nden Kayserîzâde Hacı Abdurrahman Ağa ve Hacı Mehmed Ağa ibn Hacı İbrahim, Balı Kapusu hâricinde sahilde iskele yakınında kendilerince inşa edilen caminin bitişiğinde yine kendi yaptırdıkları Mektebin muallim-i sıbyânına yevmî 4 akçe tahsis etmişlerdir.¹⁹ 1766 tarihinde Ferahfeza Mahallesi'nden Hacı Mehmed bin Derviş ve Hacı Süleyman bin Mehmed, kendileri tarafından inşa edilen Muallimhâne'de muallim-i sıbyân olana yevmî 17 akçe ve muallimhânenin tamir ve termimi için yevmî 10 akçe tahsis edilmiştir.

1894 tarihinde Selanik Valisi Seyyid Mustafa Zihni Paşa, Selanik'te Suluca Mahallesi ortasında caminin avlusunda ihya ettiği Mekteb-i

¹⁵ VGMA, Defter: 623, Sayfa: 159, Sıra: 170 (1088/1677); VGMA, Defter: 623, Sayfa: 159, Sıra: 170 (1088/1677).

¹⁶ VGMA, Defter: 623, Sayfa: 225, Sıra: 216 (1132/1720).

¹⁷ VGMA, Defter: 632, Sayfa: 50, Sıra: 34 (1136/1724).

¹⁸ VGMA, Defter: 743, Sayfa: 479, Sıra: 141 (1168/1755); VGMA, Defter: 743, Sayfa: 480, Sıra: 142 (1168/1755).

¹⁹ VGMA, Defter: 990, Sayfa: 82, Sıra: 68 (1176/1763).

İbtidâisi'ni vakfetmiştir. Vâkıf, kendi inşa etmiş olduğu camide imam olan kişiye aynı zamanda hem hatib hem de muallimlik vazifelerini icra etmesi mukabilinde aylık 1 altın (100 guruş) tahsis etmiştir.²⁰

XX. yüzyılın başlarında tüm alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da modernleşme hız kazanmıştır. Böylece Osmanlı ülkesinde devlet mekteplerinin yanında özel mekteplerin de açıldığı görölmektedir. Selanik özel mektep noktasında da öncü olmuştur. Osmanlı Devleti içerisinde Selanik, Özel İslam Mektepleri bakımından en zengin ve en kapsamlı eğitim kurumlarına sahip bir şehir olmuştur. Burada açılan özel okulların ilki ibtidâî düzeyde Şemsi Efendi Mektebi'dir. Bu mektep çok uzun ömürlü olmasa da ilk olması açısından önemlidir. Bu vilayette açılan Özel İslam Mektepleri içerisinde en kapsamlı olanları Terakkî ve Feyziyye²¹ mektepleridir. Bunların yanında Ticaret Mektebi, Selimiye Zükûr ve İnâs Mektebi ve Leylî ve Nehârî Ticaret Mektebi de önemli eğitim kurumları arasındaki yerlerini almıştır.²² Bunların yanında Selanik'te Müslüman öğrencilere yönelik mektepler faaliyet gösterdiği gibi Hıristiyan ve Yahudi öğrencilere yönelik de mektepler eğitim hayatında rol almıştır.

Tablo 3: Selanik Mektepleri

1	Ayasofya Sıbyân Mektebi
2	Mehmed Ağa bin Hüseyin Çavuş Muallimhânesi
3	Hacı Ahmed Ağa Mektebi
4	Küçük Ahmed Ağa Muallimhânesi
5	Numan Paşa Mektebi
6	Kayserezâde Mektebi
7	Hacı Mehmed bin Derviş Muallimhânesi
8	Mustafa Paşa İbtidâî Erkek Mektebi
9	Hacı Dursun Mektebi
10	Mehmed Paşa Mektebi
11	Osman Efendi Mektebi
12	Feyz-i Sıbyân Erkek Mektebi
13	Hamidiye İbtidâî Mektebi

²⁰ VGMA, Defter: 989, Sayfa: 81, Sıra: 62 (1312/1894).

²¹ Feyz-i Sıbyân Mektebi için Bkz. Habibe Kazancıoğlu, "Selânik Feyz-i Sıbyân Mektebi 1311-1312 (1895- 1896) Eğitim-Öğretim yılına ait Tevzi-i Mükâfât Cedveli", *III. Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi: 25-27 Haziran 2019, s. 939-961.

²² Songül Keçeci Kurt, "Osmanlı Devleti'nde Özel İslâm Okullar, (Selanik)", *EKEV Akademi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 54, 2013, s. 191.

14	İdâdî
15	Kırmızı İbtidâî Mektebi
16	Erkek Rüşdiye Mektebi
17	Sanayi Mektebi
18	Selimiye Mektebi
19	Terakki Mektebi
20	Ziraat Mektepleri
21	Abalı Hacı Mustafa Mektebi
22	Feyz-i Sıbyân Kız Mektebi
23	Mustafa Paşa İbtidâî Kız Mektebi
24	Kız Rüşdiye Mektebi
25	Alaca İmâret Mektebi

2.2. Sofya Mektepleri

Ayverdi'nin tespitleri de göz önünde bulundurulduğunda Sofya'da 25 mektebin faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi ise Sofya'daki mektep sayısını 40 olarak verir.²³

Vakıf belgelerinden hareketle Sofya'da tespit edilen mekteplerin ilkökul düzeyinde olduğu ve camiler bünyesinde faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Kara Danişmend Mahallesi'nden Saime Hatun 1681 yılında kurmuş olduğu vakıf vesilesi ile Sungurlar Camii Mektebi'nde Kur'ân-ı Kerîm talim eden şeyhü'l-kurrâya 31 guruş tahsis etmiştir.²⁴ 1681 yılında vakıf kuran Hacı Mustafa Efendi, Sungurlar Sûku'nda ayda 11 akçe mukata'a-i zemini olan bakkal dükkânından senede hâsıl olan 1.080 akçeyi Sungurlu Camii'nde Cumartesi, Pazartesi ve Perşembe günleri sabah namazından sonra talebelere Kur'ân-ı Kerîm'i öğreten iden şeyhü'l-kurrâya, eğer şeyhü'l-kurrâ bulunmaz ise yarısı Kara Danişmend Mahallesi tekâlif-i örfiyelerine ve diğer yarısı merhum Rıdvan Hocaâde Ahmed Efendi Mektebi'nde tayin olunan halifeye tahsis etmiştir. Ayrıca Vâkıfın vakfa konu ettiği 4 bab odalar kiraya verilip hâsıl olan icâreleri hayatta oldukça vâkıfın kendisine verilmiş ve mukabelesinde her gün Sûre-i Fâtiha tilavet edip sevabını Hz. Muhammed (as)'ın ruhuna hediye edilmesi istenmiştir. Vefatından sonra ise Merhum Rıdvan Hocaâde Ahmed Efendi'nin

²³ Evliyâ Çelebi *Seyahatnâme*, (der.) S. A. Kahraman, Y. Dağlı & R. Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 518.

²⁴ Sofya Milli Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü, S 85, v. 76a, (1090/1680).

mektebinde Vâkıfın akrabasından kimse bulunur ise bir halifeye tahsis edilmesi istenmişti.²⁵

1709 senesinde vakıf kurmuş olan İsmail Paşa, vakıf bahçesinin değerince kiraya verilmesini ve hâsıl olan gelirden 5 akçeyi, Siyavuş Paşa Vakfı'na mukâta'a-i zemini olan arsa üzerinde bina eylediği İsmail Paşa Mektebi'nde muallim-i sıbyân olan Osman Efendi'ye ve 2 akçesi mütevelliyeye tahsis etmiştir. 0,5 akçenin ise Siyavuş Paşa Vakfı'na verilmesini istemiştir. Gelirden arta kalan meblağ, mektebin tamir masraflarına tahsis edilmiştir.²⁶ Debbağ Fakih Mahallesi'nden tüccâr taifesinden Sakallızâde Hacı Ahmed 1763'te kurmuş olduğu vakıf ile Sofya'da bulunan Bane Câmii Mektebi'nde öğle namazını müteakip talebeye Kur'ân-ı Kerîm talim eden şeyhü'l-kurrâya günlük 4 akçe tahsis etmiştir.²⁷ Daha sonra vakfına 1777 senesinde zeyl yapan Sakallızâde Hacı Ahmed, nukud ve dükkânların kirasından hâsıl olan nemâ ve galle, Sofya'nın Osmanlı Köyü'nde vâkıfın bakımını üstlendiği caminin bitişiğinde inşa eylediği Osmanlı Köyü (Sakallızâde) Mektebi'nde, cami imamının muallim-i sıbyân olarak vazife görmesi mukabilinde kendisine günlük 4 akçe tahsis etmiştir.

Mektepler Osmanlı'da ilkokul çağındaki çocukların eğitim ve öğretimini üstlenmiştir. Bu kurumlarda görevli muallimler ve onların yardımcıları ile mektebin diğer masrafları ise vakıflar vesilesiyle giderilmiştir. Mekteplerin yanı sıra camilerin de mektep vazifesi gördüğü ve imamların da muallim olarak vazife aldıkları müşahede edilmiştir.

Tablo 4: Sofya Mektepleri

1	Sungurlar Camii Mektebi
2	İsmail Paşa Mektebi ²⁸
3	Osmanlı Köyü Mektebi (Sakallızâde Mektebi)
4	Bane Camii Mektebi
5	Ahmed Efendi Mektebi
6	Attar Seyyid Ahmed Efendi Mektebi
7	Babüssaade Ağası Mustafa Ağa Mektebi
8	Hacı Ali Efendi Mektebi

²⁵ Sofya Milli Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü, S 85, v. 74a, (1090/1680).

²⁶ Sofya Milli Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü, S 4, v. 47a, (1120/1708).

²⁷ VGMA, Defter: 627, Sayfa: 36, Sıra: 13 (1176/1763).

²⁸ Mehmet İpşirli, "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)", *Belleten*, Cilt LIII: 1989, s. 703.

9	Hacı İsmail Efendi Mektebi ²⁹
10	Hacı Musa Mektebi
11	Hanım Bey Mektebi
12	Halil Efendi Mektebi ³⁰
13	İlyas Bey Mektebi
14	Kamer Hatun Mektebi ³¹
15	Kara Hüseyin Mektebi
16	Katib Mustafa Mektebi
17	Menzilhane Camii Mektebi ³²
18	Mevlana Abdülkadir Mektebi
19	Mevlana Seyfullah Mektebi
20	Taş Mekteb ³³
21	Gazi Yahya Paşa Mektebi ³⁴
22	Dellak Hasan Mektebi ³⁵
23	Yazıcızâde Mektebi ³⁶
24	Diğer Taş Mekteb ³⁷
25	Seyfullah Efendi Mektebi ³⁸

2.3. Selanik Medreseleri

Osmanlı ulemâsının yetiştiği kurumlar olan ve günümüz üniversitesine denk gelen medreseler, bütün şehirlerde inşa edilmiştir. Bu minvalde Selanik'te toplamda 19 medresenin muhtelif zaman dilimlerinde ilmî hayatta faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Arşivlerden tespit edilen belgelerden hareketle İshak Paşa Medresesi, İbrahim Paşa Medresesi, Seyfullah Medresesi, Numan Paşa Medresesi, Ayasofya Medresesi, Hacı Numan Bey Medresesi, Çavuşzade Ahmed Reşid Efendi Medresesi, Hacı Musa Ağa Medresesi'ne dair bilgilere ulaşılmıştır.

İshak Paşa (Alaca) Medresesi 1487'de Fatih ile II. Bayezid'in önde gelen vezirlerinden İshak Paşa tarafından inşa edilmiştir. Vâkıf medrese ve

²⁹ Aynı yerde, s. 699.

³⁰ Aynı yerde, s. 704.

³¹ Aynı yerde, s. 703.

³² Aynı yerde, s. 694.

³³ Aynı yerde, s. 703.

³⁴ Aynı yerde, s. 703.

³⁵ Gülberk Bilecik, "Sofya'da Günümüze Ulaşan Osmanlı Mimarî Eserleri", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 67, 2015, s. 1918.

³⁶ Aynı yerde, s. 1918.

³⁷ Aynı yerde, s. 1918.

³⁸ İpşirli, *a.g.m.*, s. 698.

diğer hayratı için Kelemeriye’de bulunan sekiz köyü; vâkıfın oğlu ise 1522’de birkaç köy ve 30 evi vakfetmiştir.³⁹

İbrahim Paşa Medresesi, 1530 senesinde İbrahim Paşa tarafından inşa edilmiştir. Vâkıf tarafından, medresede bulunan hücrelere hasır serilmesi ve bunların her yıl yenilenmesi karşılığında aylık 20 akçe, on hücrede eğitim gören on öğrenciye aylık 20’şer akçe tahsis edilmiştir. 1774 tarihli bir belgeye göre medresede görevli müderrise günlük 10 akçe tahsis edilmişken 1834 tarihli belgede günlük ücret 30 kuruş olarak belirtilmiştir.⁴⁰

Numan Paşa Medresesi 1749 tarihinde Seyyid Numan Paşa tarafından inşa edilmiştir. Vakfiyede medrese için vakfedilmiş olan kütüphanede bulunan kitapların ayrıntılı listesi bulunmaktadır. Bu kitapların listesi kütüphaneler bölümünde verilecektir. Vakfiyede medresenin işleyişi ile alakalı bilgi mevcut değildir. Ancak vakfedilen kitaplardan hareketle bu medresede tefsir, hadis, makasid, usûl, tasavvuf, Arapça, Türkçe, Farsça, temel tıp bilgisi, mantık, fıkıh, peygamberler tarihi gibi muhtelif alanlarda dersler okutulduğu anlaşılmaktadır. 1763 tarihinde Hayri Kasım Paşa Mahallesi’nden Kayserîzâde Hacı Abdurrahman Ağa ve Hacı Mehmed Ağa ibn Hacı İbrahim tarafından kurulan vakıf vesilesi ile, Selanik’te Ayasofya Medresesi talebelerine sarf olunmak üzere tahsisatta bulunmuştur. Hacı Numan Bey’in eski tarihli olan ve arşivlerimizde bulunmayan bir vakfiyesinde medrese inşa ettiği ve bu medreseye tahsisatta bulunduğu anlaşılmaktadır. Vâkıfın ayrıca Üsküdar ve Birgi’de medreselerinin bulunduğu belgelerde belirtilmektedir.⁴¹ 1781 tarihinde Ahmed Subaşı Mahallesi’nden Molla Ahmed bin Murad, vakfetmiş olduğu 600 guruşun işletilmesinden hâsıl olan 90 guruşu, Saray-ı Atik Mahallesi’nde Hacı Numan Bey Medresesi’nde hücre-nişin olan Seyyid Ömer Efendi’ye, medrese yakınında bulunan camide haftada iki gün Mesâil-i Halebî isimli fıkıh kitabından talebeye tedris vermesi mukabilinde tahsis etmiştir. Seyyid Ömer Efendi’den sonra, Kadızâde Seyyid Ahmed Efendi’nin tayin ettiği kimsenin bu vazifeyi yürütmesi istenmiştir.⁴² 1787 tarihinde Hacı İsmail Mahallesi’nden Sofya Kadısı Çavuşzade Ahmed Reşid Efendi, vakıf mülklerinin değerince kiraya verilmesini ve kiranın üç senede bir

³⁹ Vasilis Dimitriadis, “Via Egnatia Üzerindeki Vakıflar”, (der.) E. A. Zachariadou, *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 99.

⁴⁰ VGMA, Defter: 581, Sayfa: 76, Sıra: 85 (937/1530).

⁴¹ VGMA, Defter: 627, Sayfa: 394, Sıra: 194 (1204/1790).

⁴² VGMA, Defter: 628, Sayfa: 503, Sıra: 268 (1195/1781).

arttırılmasını istemiştir. Kira gelirinden, Muid Aliyüddin Mahallesi'nde vâkıf tarafından inşa edilen Çavuşzade Ahmed Reşid Efendi Medresesi müderrisine tedris mukabelesinde yevmî 30 akçe, medresede on bir bab talebe hücurâtının her birine yevmî 3'er akçe, medrese taamiyesine yevmî 120 akçe ve medresede hâfızü'l-kütüb olana yevmî 5 akçe tahsis edilmiştir.

Gazi Evrenos'un neslinden Sırrı Selim Bey ve Yusuf Bey 1818 tarihinde Selanik, Haraççı Kemal Mahallesi'nde Seyfullah Camii avlusunda bulunan ve harap hale gelmiş Seyfullah Medresesi'ni yeniden inşa etmiştir. Buna göre, Seyyid İbrahim Efendi ibn Seyyid Ahmed Efendi müderris olarak atanmış ve kendisinin ücreti için iki adet dükkânın kira geliri, süknâsı için ise bir bab menzil tahsis edilmiştir. Ayrıca müderrisin tasarrufunda ve Ramazan başında olmak üzere senede on beş kile hinta, yüz vukıyye revgân-ı sade, yetmiş beş vukıyye revgân-ı zeyt, on beş kile pirinç, elli çeki hattab, bin beş yüz vukıyye kömür ve 1.000 guruş kıyafet bedeli tahsis edilmiştir. Bu tahsisat mukabilinde müderrisin medresede talebelere tefsir, hadis ve muhtelif ilim dallarında ders vermesi ve kütüphaneyi muhafaza etmesi ve talebelere bu kitapları okutması istenmiştir. Medresede bulunan talebelerin her birine yevmî 8'er akçe tahsis edilmiştir. Cami, medrese ve hücrelerde biriken mezbeleyi⁴³ ve kazuratı⁴⁴ uygun yerlere atmaları mukabilinde temizlikçilere senevi 3 kile hinta ve camide kullanılmak üzere on iki adet süpürge tahsis edilmiştir.⁴⁵ 1842 tarihinde Gazi Evrenos Beyzâde Yusuf Sıddık Bey Efendi ibn Abdurrahman Bey ibn Yusuf, Hacı Musa Camii bitişiğinde Hacı Musa Ağa Medresesi'ni inşa etmişlerdir. Medresede müderris olana aylık 125 guruş tahsis edilmiştir.

Tablo 5: Selanik Medreseleri

1	İshak Paşa (Alaca) Medresesi
2	Ayasofya Medresesi
3	Numan Paşa Medresesi
4	Çavuşzade Ahmed Reşid Efendi Medresesi
5	Hacı Alioğlu Seyyid Numan Beyefendi Medresesi
6	Seyfullah Medresesi
7	Hacı Musa Ağa Medresesi
8	Abdurrahim Bey Medresesi
9	Davud Efendi Dârü'l-hadîsi
10	Eminzade Hacı Ahmed Ağa Dârü'l-kurrâsı

⁴³ Çöp.

⁴⁴ Dışkı.

⁴⁵ VGMA, Defter: 987, Sayfa: 115, Sıra: 38 (1233/1818).

11	Hızır Bey Medresesi
12	Mustafa Bey Medresesi
13	Sultan Murad Medresesi
14	Őehsuvar Paşa Dârü'l-kurrâsı
15	Őeyh Yusuf Medresesi
16	Őifaiye Medresesi
17	Topal Mehmed AŐa Medresesi
18	Hacı Musa Baba Medresesi
19	Hamza Bey Medresesi

2.4. Sofya Medreseleri

Arşivlerde bulunan belgelerden hareketle, Osmanlı döneminde Sofya'nın eğitim hayatında 14 medresenin faaliyet gösterdiği görülmüştür. XIX. yüzyılın sonlarında doğru bu sayının azaldığı ve 1874 tarihli Tuna Vilayet Salnamesine göre Sofya'da hizmet veren 4 medresenin kaldığı görülmektedir.

Sofya'da büyük ölçekli bir vakıf kuran ve Şehrin gelişiminde pay sahibi olan Sûfi Mehmed Paşa'nın 1548'de kurmuş olduğu vakfın hayratı içerisinde Sûfi Mehmed Paşa Medresesi de bulunmaktaydı. Evliya Çelebi de bu medreseden bahseder ve kubbelerinin tamamen kurşun ile örtülü olduğu ve dersiamı, talebeleri, odalarının et ve aydınlatma bedellerinin ve maaşların her gün verildiği belirtir.⁴⁶ Birçok hayrî hizmeti ihtiva eden bir vakıf kuran vâkıf, bu kez 15 odası talebe ve 1 odası kapıcı için olan ve içerisinde dini ilimler ve aklî ilimlerin bir arada tdris edildiği bir medrese inşa etmiş ve vakfetmiştir. Sofya'da bulunan medresede ilmiyle âmil ve aklî ve naklî ilimlerde mâhir bir müderrise günlük 50 dirhem tahsis edilmiştir. Araştırmaya istekli ve derslerini dikkatle takip eden 15 talebeye ise günlük 2'Şer dirhem verilmiştir. Medresenin kapıcısına ise yevmî 2 dirhem ve temizlikçisine de yevmî 2 dirhem tahsis edilmiştir. Ayrıca imârette piŐen yemekten medrese personeline yemek de ikram edilmiştir. 1720 tarihli bir belgeye göre medrese halen hizmet vermekteydi. Bu tarihte medresenin müderrisi Mevlânâ Őeyh Ali Efendi idi ve günlük ücreti ise 50 akçe idi.⁴⁷

Tüccar taifesinden olan ve Sofya'da birçok hayr faaliyetine imza atan Sakallızâde Hacı Ahmed, 1780 senesinde vakfına yapmış olduğu zeyl ile

⁴⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 518.

⁴⁷ Yunus Mercimek, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sofya*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Ahmet Gündüz, Gaziantep 2019, s. 188.

Sofya'da Çelebi Camii Mahallesi'nde saat yakınında günlük 2 akçe kira ile elinde bulunan arsa üzerine inşa etmiş olduğu 10 hücre, dersane ve kurrâhaneyi içeren Sakallızâde Hacı Ahmed Medresesi'nin müderrisi tayin olunan Hacı İbrahim Efendi'ye haftada beş gün ders vermesi mukabilinde günlük 60 akçe, haftada beş gün Kur'ân-ı Kerîm talim etmek üzere istihdam edilen Hâfıza günlük 60 akçe tahsis etmiştir. Medresede bulunan 10 adet hücrenin her birinde ikişer talebenin sâkin olmasını ve bu talebelerin her birine günlük 4 akçe istihkak ayrılması istenmiştir. Ayrıca bu talebelere ücreti mukabilinde muhtelif vazifeler de verilmiştir. Bir talebeye medresenin aydınlatma ve su işlerini görmesi mukabilinde günlük 4 akçe, bir başka talebeye bevvablık vazifesi mukabilinde yevmî 6 akçe istihkak tahsis edilmiştir. Medresenin aydınlatma masrafı için günlük 6 akçe, mukata'a-i zemini için günlük 2 akçe ve tamir ve termim işleri için yevmî 20 akçe tahsis edilmiştir. Vakfın tevliyeti için ise günlük 12 akçe ayrılmıştır.

Osmanlı'da yüksek öğretim seviyesinde eğitim veren yapılar olarak karşımıza çıkan medreseler Selanik ve Sofya'da önemli sayıda inşa edilmiştir. Diğer kurumlarda olduğu gibi bu yapıların inşası, masraflarının giderilmesi vakıflarca yerine getirilmiştir. Osmanlı toplumunda en yüksek maaşlı vazifelilerin müderrisler olduğu ve medreselere dair vakıf tahsisatların diğer alanlardan fazla olması Osmanlı'da eğitime verilen önemin en önemli göstergesi olmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde çalışmaya konu edilen iki şehirde medrese eğitiminin çok etkin olduğu ortaya çıkmıştır.

Tablo 6: Sofya Medreseleri

1	Sûff Mehmed Paşa Medresesi ⁴⁸
2	Sakallızade Medresesi ⁴⁹
3	Mahmud Paşa Medresesi
4	Hamam Camii Medresesi
5	Alaüddin bin Hacı İbrahim Efendi Medresesi
6	Benli Kadı Medresesi
7	Kasab Hacı İlyas Medresesi
8	Ahmed Ağa Medresesi
9	Bölüceklü Kadı Medresesi
10	Gül Camii Medresesi ⁵⁰

⁴⁸ İpşirli, "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)", s. 693.

⁴⁹ Aynı yerde, s. 703.

⁵⁰ Bilecik, "Sofya'da Günümüze Ulaşan Osmanlı Mimari Eserleri", s. 1918.

11	Harmanlı Medrese ⁵¹
12	Siyavüş Paşa Medresesi ⁵²
13	Koca Mustafa Paşa Medresesi ⁵³
14	Karatekke Medresesi ⁵⁴

2.5. Selanik Kütüphaneleri

Selanik’te toplamda beş vakıf kütüphanenin varlığı tespit edilmiştir. Bu kütüphanelerden, Vezîr-i Azâm Yakub Paşa, Őeyh Ahmed Efendi ibn Őaban ve Numan Paşa’ya ait olanlarının kitap listeleri vakfiyelerinde ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Sofya Kadısı Çavuşzade Ahmed Reşid Efendi ve Gazi Evrenos Bey neslinden Sırrı Selim Bey ve Yusuf Bey’e ait olan ikisinin sadece varlığından bahsedilmiş olup kitap listeleri verilmemiştir. Tablo 5’te Numan Paşa’ya ait olan vakıf kütüphanede bulunan kitapların tam listesi verilmiştir.

1510 tarihinde Vezîr-i Azam Yakub Paşa, vakfiyede isimleri ve cilt sayıları ayrıntılı bir şekilde kayıtlı olan 270 kitaptan müteşekkil kütüphanesini vakfetmiştir.

1741 tarihinde Saray-ı Atik Mahallesi’nden Ümmî Sinan tarikatından Őeyh Ahmed Efendi ibn Őaban, zâviye içerisinde bulunan kütüphanesini vakfetmiştir. 1749 tarihinde Seyyid Numan Paşa’nın Nakşibendiyye Tekkesi’nde bir kütüphane vakfettiği ve bu kütüphanenin hâfîzü’l-kütübüne yevmî 4 akçe tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Kütüphanede bulunan kitapların ayrıntılı listesi vakfiyede bulunmaktadır. 1787 tarihinde Hacı İsmail Mahallesi’nden Sofya Kadısı Çavuşzade Ahmed Reşid Efendi, Muid Aliyüddin Mahallesi’nde bir medrese inşa etmiş ve burada kullanılmak üzere bir kütüphane vakfetmiştir. Bu kütüphanenin hâfîzü’l-kütübüne ise günlük 5 akçe tahsis etmiştir. Hâfîzü’l-kütüb, medresede bulunan kimselerin ihtiyacı olan kitapları istenmesi durumunda onları götürüp ve iş bitiminde tekrar kitapların eksik olup olmadığını kontrol edip ve haftada bir kitapların tozunu almakla mükelleftir.

⁵¹ Selim Hilmi Özkan, “Balkanlar’da Bir Osmanlı Şehri: Sofya (1385-1878)”, *Avrasya Etüdüleri*, Sayı 50, 2016, s. 299.

⁵² Aynı yerde, s. 299.

⁵³ Aynı yerde.

⁵⁴ Aynı yerde.

Gazi Evrenos Bey neslinden Sırrı Selim Bey ve Yusuf Bey'in 1818 tarihinde Seyfullah Medresesi'ni yeniden inşa ettiklerinden yukarıda bahsedilmiştir. Vâkıfların bu medresede kullanılmak üzere bir de kütüphane vakfettikleri anlaşılmaktadır. Müderrisin görev tanımı içerisinde medresede bulunan kitapları muhafaza etmesi ve bu kitapları okutması da bulunmaktadır. Ancak vakfiyede kitapların listesi mevcut değildir.

Yukarıda ismi verilen kütüphanelerde bulunan kitapların isimleri vakfiyelerde ayrıntılı bir şekilde -yazar/kitap ismi- kaydedilmiştir. İsmi geçen kitaplar Osmanlı kültür ve eğitim hayatında etkin oldukları gibi bunların birçoğu günümüzde de okutulan kitaplar arasındadır.

2.6. Sofya Kütüphaneleri

Sofya'ya ait vakıf belgelerinde Sûfi Mehmed Paşa ve Seyyid Hacı Ebubekir Efendi'ye kütüphane tespit edilmiştir.⁵⁵ 1548'de kurmuş olduğu vakıf ile Mehmed Paşa, vakıf medresesinde bulunan kitaplar için bir hâfızü'l-kütüb istihdam etmiştir. Mukabelesinde ise 1 dirhem ücret tahsis edilmiştir. Vakfiyede kitap listesi verilmemiştir.⁵⁶ 1671-1678 tarihleri arasındaki mahkeme kayıtlarını ihtiva eden sicile göre şehirde 22 kişinin terekasında kitapların bulunduğu görülmüştür. Bunlardan 15'i erkek, 7'si ise kadındır. Terekelerde ismi geçen kitapların toplam değeri 19.387 akçedir.⁵⁷

1777 tarihinde Sofya'da Seyyid Hacı Ebubekir Efendi ibn Seyyid Mehmed Ağa tarafından kurulan vakfa ait kütüphanede bulunan kitapların tam listesi Tablo 6'da verilmiştir. Vâkıf hakkında bazı bilgilere Sofya Şer'iyeye Sicilleri vasıtasıyla ulaşılmıştır. Buna göre hem müftü hem de müderris olan Ebubekir Efendi'nin 1778 tarihli tereke kaydından çok varlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Vefat ettiğinde geriye, 2 ev, 22 dükkân, 3 kahvehane, 2 su değirmeni, 1 değirmen ve 1 bostan miras bırakmıştır. Vâkıf vakfiyede ayrıntılı bir şekilde isimleri kayıtlı olan toplam 174 cilt kitaplık kütüphanesini vakfetmiştir. Ebubekir Efendi'nin vakfiyesine göre vakfın mütevellisi ve hâfızü'l-kütübü kendisi olmuştur. Vâkıf, sadece okuyup bitirdiği kitapları dışarıya okunmak üzere verileceğini ve vefatından sonra tevliyet ve hâfızü'l-

⁵⁵ 1873 tarihli Tuna Vilayet Salnamesine göre Sofya'da 2 adet kütüphanenin varlığından bahsedilmektedir. Ancak bu kütüphanelerle ilgili ayrıntılı bir bilgi mevcut değildir.

⁵⁶ VGMA, Defter: 988, Sayfa: 51, Sıra: 23 (954/1548).

⁵⁷ Fatma Yıldırım, *S 12 Numaralı Sofya Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: İsmail Kıvrım, Gaziantep 2017, s. 470.

kütüblük vazifesi oğlu Seyyid Abdurrahman ve onun oğullarına tahsis olunmuştur. Bu şartlara göre müftünün kendi kitaplarını topluma yarar sağlamak için vakfettiği halde kurduğu vakıf kütüphanenin mütevellisi ve kütüphanecisi olunca, üstelik henüz sonuna kadar okumadığı kitapların başkası tarafından talep edilemeyince böyle şartlarla kurulan vakıf kütüphanesi yarı özel yarı toplumsal bir statü kazanmış gibi görünmektedir. Bu durum vakıf müessesinde özel ile toplumsal çıkarlar arasında uyum sağlandığına dair ilginç bir örnek teşkil etmektedir.⁵⁸

Kitap ve kütüphane, İslâm dünyasının dolayısıyla Osmanlıların yabancı olmadığı hatta ünsiyetinin ileri düzeyde olduğu kavramlardır. Moğollar tarafından yakılıp yıkılmadan önce Bağdat kütüphanesi dünyadaki tüm kitaplardan birer örnek bulunduruyordu. Hakeza Osmanlı'da Süleymaniye kütüphanesi de önemli miktarda kitaplara ev sahipliği yapıyordu. İmparatorluk dışında yazılan kitaplardan haberdar olma ve içeride de telif çalışmalarını destekleme hususunda da Osmanlılar mahirdi. Nitekim medreselerde hocalık yapan müderrisler ve zaviyelerdeki şeyhler ve niceleri tarafından kaleme alınmış birçok ilmî eser vardır. Selanik ve Sofya kütüphanelerinin incelenmesi neticesinde raflarda bulunan kitapların, muhteva bakımından çeşitlilik arz ettiği ve çağın meselelerine de bigâne kalmadığı görülmektedir. Manevi değeri bir yana bir kitabın maddi olarak çok pahalı olduğu dönemlerde 200-300 kitaplık bir kütüphaneye sahip olmak, ilme olan merakın sonucudur. Ayrıca belgelerde Selanik'te 827 kitap Sofya'da da 176 kitabın ayrıntılı listesine ulaşılması o dönemlerde insanların entelektüel seviyesinin analizi ve medreselerde okutulan kitapların ve eğitimin niteliğinin ortaya konulması açısından çok değerli veriler sunmuştur.

Sonuç

Toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için Osmanlıların Balkanlardaki şehirlerin imar ve inşaa faaliyetlerinde kamu ve özel sektör yanında üçüncü bir sektör olarak vakıf kurumunu etkin bir şekilde kullandıkları görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde kültür ve eğitim faaliyetlerinin cami, mektep, medrese, tekke-zaviye ve kütüphaneler müesseseleri çatısı altında yürütüldüğü düşünüldüğünde Selanik ve Sofya'nın

⁵⁸ Orlin Sabev, "Bulgaristan'da Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinden Bir Örnek: Sofya Müftüsü Ebubekir Efendi Kütüphanesi (1777)", (der.) M. Kutoğlu, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012, s. 300.

bu müesseselere sahip olması birçok alanda olduğu gibi bu alanda da benzerlik arz etmektedir. Camiler sadece ibadet mekânları değil aynı zamanda sıbyân mektebi görevi görmüş, imamdar da muallimlik vazifesini yürütmüştür. Çalışmaya cami, mescit, tekkeler dâhil edilmemiştir. Ancak Selanik'te 94 cami, 44 mescit, 63 tekke ve Sofya'da 83 cami, 44 mescit ve 27 tekkenin bulunduğu düşünüldüğünde kültürel hizmetlerin ne denli yaygın ve etkin olduğu anlaşılacaktır. Camilerin yanı sıra eğitim faaliyetlerinin asıl icra yerleri olan mektep ve medreseler Selanik ve Sofya'da etkin olarak faaliyet göstermiştir. Bu çalışma kapsamında Selanik'te 25 mektep, 19 medrese ve 5 kütüphane, Sofya'da ise 25 mektep, 14 medrese ve 2 kütüphane tespit edilmiştir. Mektep ve medrese sayıları birbirine yakın seyretmiştir. Bu durum iki şehirde de ilmiye sınıfına çok sayıda insan kazandırıldığına işaret eder. Bir toplumun kültürel seviyesinin en önemli göstergelerinden biri de kütüphaneleridir. Bu açıdan bakıldığında Selanik ve Sofya'da tespit edilen kütüphaneler ve bunların raflarında bulunan kitapların muhtevası bu iki şehir hakkında önemli ip uçları sunmaktadır. Kitap fiyatlarının çok pahalı olduğu ve basım imkânlarının ise çok kısıtlı olduğu bir dönemde insanların kütüphanelerinde çok sayıda kitabın bulunması hem ilme olan merak ve saygının hem de zenginliğin göstergesi olmuştur. Ayrıca Selanik ve Sofya'daki kütüphanelerde bulunan kitapların benzerlik göstermesi Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan farklı şehirler arasında kültürel alışverişin cari olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak üçüncü sektör olarak vakıflar, gelir kaynaklarını etkin bir şekilde kullanarak buralardan hasıl olan gelir ile Selanik ve Sofya'da kültürel hizmet alanlarını desteklemiş, mektep, medrese, kütüphane, cami, mescit ve tekke gibi yapıların inşası ve idamesinde rol üstlenmiş ve buralarda eğitim gören talebelerin birçok ihtiyacının karşılanmasında etkin olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

VGMA, Defter: 740, Sayfa: 305, Sıra: 94 (916/1510).

VGMA, Defter: 743, Sayfa: 392, Sıra: 122 (1154/1741).

VGMA, Kutu: 6, Sayfa: 1902 (1162/1749).

VGMA, Defter: 581, Sayfa: 76, Sıra: 85 (937/1530).

OSMANLI ŞEHİRLERİNDE VAKIFLAR VE KÜLTÜREL HAYAT: SELANİK VE SOFYA

- VGMA, Defter: 623, Sayfa: 159, Sıra: 170 (1088/1677).
VGMA, Defter: 623, Sayfa: 225, Sıra: 216 (1132/1720).
VGMA, Defter: 632, Sayfa: 50, Sıra: 34 (1136/1724).
VGMA, Defter: 743, Sayfa: 479, Sıra: 141 (1168/1755).
VGMA, Defter: 743, Sayfa: 480, Sıra: 142 (1168/1755).
VGMA, Defter: 990, Sayfa: 82, Sıra: 68 (1176/1763).
VGMA, Defter: 989, Sayfa: 81, Sıra: 62 (1312/1894).
VGMA, Defter: 627, Sayfa: 36, Sıra: 13 (1176/1763).
VGMA, Defter: 627, Sayfa: 76, Sıra: 40 (1191/1777).
VGMA, Defter: 581, Sayfa: 76, Sıra: 85 (937/1530).
VGMA, Defter: 990, Sayfa: 82, Sıra: 68 (1176/1763).
VGMA, Defter: 627, Sayfa: 394, Sıra: 194 (1204/1790).
VGMA, Defter: 628, Sayfa: 503, Sıra: 268 (1195/1781).
VGMA, Defter: 987, Sayfa: 115, Sıra: 38 (1233/1818).
VGMA, Defter: 627, Sayfa: 390, Sıra: 190
VGMA, Defter: 627, Sayfa: 154, Sıra: 100 (1195/1780).
VGMA, Defter: 988, Sayfa: 51, Sıra: 23 (954/1548).

Sofya Milli Kütüphane Arşivi

- Sofya Milli Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü, S 85, v. 74a, 1090/1680.
Sofya Milli Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü, S 4, v. 47a, 1120/1708.
Sofya Milli Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü, S 25, v. 39a, 1190/1776.

İSAM Arşivi

1873 Tarihli Tuna Vilayet Salnamesi

Araştırma Eserler

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2000.

ATİK, Kayhan, "Tarih Araştırmalarında Yeni Bir Yöntem: Karşılaştırmalı Tarih", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 16, 2014, ss. 272-291.

BALTACI, Cahit, "Mektep", *TDVİA*, Cilt 29, 2004, ss. 6-7.

BAYRAK, Meral "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Selanik ve Kavala ile Diğer Yerlerde Bulunan Hayratı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 35, 2016, ss. 1-66.

BİLECİK, Gülberk “Sofya’da Günümüze Ulaşan Osmanlı Mimarî Eserleri”
Yeni Türkiye Dergisi, Cilt 67, 2015, ss. 1916-1926.

BLOCH, Marc, *Tarih Savunusu: Veya Tarihçilik Mesleği*, (çev.) A. Berktaş,
İletişim Yayınları, İstanbul.

BOZKURT, Nebi, “Medrese” *TDVİA*, Cilt 28, 2003, ss. 323-327.

_____, “Mektep”, *TDVİA*, Cilt 29, 2004, ss. 5-6.

BRAUDEL, Fernand, *Tarih Üzerine Yazılar*, (çev.) M. A. Kılıçbay, İmge
Yayınları, Ankara 1992.

_____, “History and The Social Sciences: The Longue Durée”, (çev.) I.
Wallerstein, *Review*, Cilt 32, Sayı 2, 2009, s. 16-165

BULUT, Mehmet, *Osmanlı Dönemi Rumeli Para Vakıfları*, İZÜ Yayınları,
İstanbul, 2019.

DELİLBAŞI, Melek “16. Yüzyılda Via Egetia ve Selanik”, (der) E. A.
Zachariadou, *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egetia (1380-1699)*,
Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, ss. 73-92.

DİMİTRİADİS, Vasilis “Via Egetia Üzerindeki Vakıflar”, (der) E. A.
Zachariadou, *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egetia (1380-1699)*,
Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, ss. 92-104.

ERÜNSAL, İsmail E., “Kütüphane”, *TDVİA*, Cilt 27, 2003, ss. 11-32.

_____, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, Timaş Yayınları,
İstanbul 2015.

Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, (der) S. A. Kahraman, Y. Dağlı ve R. Dankoff,
Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

_____, *Seyahatnâme*, (der) S. A. Kahraman, Y. Dağlı ve R. Dankoff, Yapı
Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “Selanik”, *MEBİA*, ss. 337-349.

GÜNDÜZ, Mahmut, “İslâm’da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphaneler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 11, 1976, ss. 184-190.

HIZLI, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 17 (1), 2008, ss. 25-46.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Bulgaristan’daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)”, *Bellelen*, Sayı LIII, 1986, ss. 677-717.

_____, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, *TDVİA*, Cilt 28, 2003, ss. 327-333.

KAZANCIOĞLU, Habibe, “Selânîk Feyz-i Sıbyân Mektebi 1311-1312 (1895- 1896) Eğitim-Öğretim Yılına Ait Tevzî-i Mükâfât Cedveli”, III. *Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi: 25-27 Haziran 2019, ss.939-961.

KEÇECİ KURT, Songül, “Osmanlı Devleti’nde Özel İslâm Okullar (Selanik)”, *EKEV Akademi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 54, 2013, ss. 187-204.

KORKUT, Cem; BULUT, Mehmet, “XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Para Vakıfları ve Modern Finans Kurumlarının Karşılaştırılması”, *ADAM Akademi*, 7/2, 2017, ss. 167-194.

KURAN, Timur, “Orta Doğu’daki Ekonomik Azgelişmişliğin Kurumsal Kökenleri”, MEEA Konuşması, İstanbul, 24 Haziran 2010, [https://www.tepav.org.tr/upload/files/haber/1280311456-2.Timur_Kuran_Konusma_Metni.pdf].

MAZOWER, Mark, *Selanik: Hayaletler Şehri Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler, 1430-1950*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.

MERCİMEK, Yunus, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sofya*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Ahmet Gündüz, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gaziantep 2019.

ÖZKAN, Selim Hilmi, “Balkanlar’da Bir Osmanlı Şehri: Sofya (1385-1878)”, *Avrasya Etüdleri*, Sayı 50, 2016, ss. 279-314.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (Cilt II), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1914*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000.

SABEV, Orlin, “Bulgaristan’da Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinden Bir Örnek: Sofya Müftüsü Ebubekir Efendi Kütüphanesi (1777)”, (der) M. Kurtoglu, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012, ss. 297-303.

TÜTÜNCÜ, Gülsüm ve Ünal, Neslihan, “Karşılaştırmalı Tarih: Doğuşu, Gelişimi, Metodolojisi ve Türkiye’deki Durumu”, *Al-Farabi International Journal on Social Sciences*, Cilt 3, Sayı 4, ss. 79-93.

YALANSIZ, Nedim, “Karşılaştırmalı Tarih: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 9, 2009, ss. 493-498.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *18. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, TTK Basımevi, Ankara 2003.

EKLER**Ek-1****Para Değerleri ve Oranlar⁵⁹**

Sene	Değer	Karşılık Değer
1513	1 Sikke	6,5 Akęe
1513-1588	1 Sikke	8 Akęe
1513-1588	Kise-i Rum	500 Kuruş
1513-1588	Divani Kese	416 Kuruş
1513-1588	1 Dirhem	2,97 Gram Gümüş
1574	100 Dirhem	800 Adet (80 Ayar)
1623	100 Dirhem	800 Adet (75 Ayar)
1648	100 Dirhem	800 Adet (50 Ayar)
1789	100 Dirhem	800 Adet (46 Ayar)
1690 Öncesi	1 Riyal Kuruş	80 Akęe
1690 Öncesi	1 Esedi Kuruş	70 Akęe
1690 Sonrası	1 Kuruş	120 Akęe
1820 Sonrası	1 Osmanlı Altın	100 Kuruş
1844 Sonrası	1 Mecidiye Altın	100 Kuruş
1875 Sonrası	1 Forint	2 Kron
1875 Sonrası	1 Forint	12 Kuruş
1875 Sonrası	1 Kron	6 Kuruş
1875 Sonrası	1 Macar Altını	61,5 Kuruş

⁵⁹ Mehmet Bulut, *Osmanlı Dönemi Rumeli Para Vakıfları (Taksim)*, İZÜ Yayınları, İstanbul, 2019, s. 76.